

INSTITUȚIILE, SENTIMENTUL ȘI PRACTICILE RELIGIOASE ÎN MENTALITATEA MEDIEVALĂ

LES INSTITUTIONS, LE SENTIMENT ET LES PRATIQUES RELIGIEUSES DANS LA MENTALITÉ MÉDIÉVALE

Irina Ene*

Résumé

Durant la période médiévale des Pays Roumains, le sentiment religieux a été nourri par le lien étroit qui unit institutions religieuses et politiques: d'une part, le rituel et les coutumes de l'Eglise orthodoxe, réglementés par le droit régulier et canonique; d'autre part, le droit séculaire et les actes pieux ordinaires. Parmi ces derniers, on peut souligner les gestes fondateurs (fondations religieuses, inscriptions et peintures religieuses, gestes de donation).

Les élites politiques et religieuses de Valachie et Moldavie ont suivi, après 1453, le modèle des empereurs et patriarches byzantins et, en conséquence, la culture orthodoxe a assuré la continuité de cette tradition byzantine en réitérant le même idéal politique et religieux. „La Grande Eglise” de Constantinople a survécu également grâce aux institutions hiérarchiques et ecclésiastiques des Pays Roumains. Le salut de l'âme et le prestige politique restent indissociables des expressions religieuses médiévales.

Mots-clés: institutions religieuses, le sentiment religieux, pratiques religieuses, la fois, fondations religieuses, portraits votifs, tradition byzantine.

Biserica a avut rolul de a stabili și impune credința creștină în viața omului medieval, prin tainele religioase pe care le îndeplinea: botezul, cununia, înmormântarea. Rugăciunea, slujba religioasă, postul, spovedania și împărtășania au trasat principiile morale ale vieții omului medieval. Cu siguranță mentalitatea societății este una profund religioasă, fie că este vorba despre dogma ecleziastică, sau de o împletire între aceasta și tradițiile specifice unui spațiu cu rădăcini în epoca anterioară Creștinismului¹. Grija față de lăcașele de cult, pictura interioară și exterioară, tabloul votiv, inscripții și pietre funerare constituie principalele filtre prin care domnia și elitele își vor manifesta sentimentele de pietate. Această

* Muzeograf, Muzeul Național de Istorie a României, secția Arheologie; doctor în istorie.

¹ Alexandru-Florin Platon, *Mentalul colectiv medieval: o lume pe care am pierdut-o. Structuri definitorii*, în *CI*, XVIII-XX, Iași, 2002, p. 222-223.

analiză urmează a fi completată de documentele de danie prin care edificiile religioase erau înzestrate cu obiecte de cult, bani, țigani, privilegii, dar mai ales proprietăți.

O altă direcție de analiză privește izvoarele literare, cronicile interne, contemporane sau mai târzii, relatările călătorilor străini, pentru percepția pe care domnitorii au avut-o asupra Ortodoxiei, ca singura religie a statului, alte lucrări ale epocii, precum „Viața Sfântului Nifon” sau „Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie”. De asemenea, și textele de danie de pe tipărituri sau obiecte de cult sunt în măsură să aducă informații suplimentare despre scopul, comanditarul și sentimentele religioase care l-au determinat să facă gestul pios². Tipăriturile erau traduceri din nomocanoanele bizantine, împletiri de canoane bisericești cu legiuiri laice și care au circulat în Țările Române fie în limba greacă, fie în traduceri slave din porunca domnilor și ierarhilor și în final în traduceri românești, așa numitele Pravile³.

În ansamblu, acestea ar putea fi criteriile care conturau ideea de credință, respectarea tuturor preceptelor religioase, dar mai ales manifestarea publică a lor prin acțiuni, care aveau menirea de a-L slăvi pe Dumnezeu. În acest sens, cea mai uzitată formulă rămâne acțiunea de a ridica, înzestra și întreține așezăminte religioase, respectiv ctitorirea. Scopul principal era acela de a-și asigura mântuirea, dar și de a dobândi prestigiu public. Nu în ultimul rând, ctitoriile, devenite importante centre de cultură, singurele de altfel, se transformau într-o carte deschisă credincioșilor, în marea lor majoritate analfabetă, lecția de credință fiind începută de pictura interioară. În secolul al XVI-lea aceasta se continuă cu pictura exterioară, născută din ideea de a glorifica dogmele și de a sublinia importanța religiei în viața oamenilor, precum și de a lămuri din punct de vedere ideologic și de a impresiona în același timp pe orice credincios, știutor sau neștiutor de carte.

Din punct de vedere instituțional, societatea era organizată după principii conjuncturale, fără o coerență conceptuală, care funcționa totuși după norme bazate pe tradiție. Dacă pentru instituțiile laice, creații ale statului medieval, istoricii au clarificat principiile care au dus la coeziunea factorilor politici și au explicat maniera în care funcționau, istoricii religiei au beneficiat de existența unor instituții care nu s-au format în acest spațiu, nu în acest secol, ci de-a lungul istoriei Bisericii, în Bizanț⁴. Evident, și aceste instituții ecleziastice au fost preluate în mod direct sau indirect și adaptate situației specifice spațiului românesc, dar principiile generale au rămas valabile în întreaga lume ortodoxă.

² Doru Radosav, *Sentimentul religios la români, o perspectivă istorică (sec. XVII-XX)*, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1997, p. 69.

³ Gheorghe Cronț, *Dreptul bizantin în Țările Române. Pravila Moldovei 1646*, în „Studii”, 5, XI, 1958, p. 33.

⁴ Gh. Pungă, Alexandru Florin Platon, *Vasalitatea medievală: ipostaze europene și românești*, în CI, XVII, 1998, 2, p. 11-46.

Într-un anumit sens, instituțiile sunt o creație a statului în atribuțiile acestuia de a controla mecanismele sociale. În Europa de vest, instituțiile sunt independente de Stat, chiar anterioare lui. În Răsăritul european, Statul le-a folosit ca instrumente de control asupra tuturor palierelor vieții cotidiene. Aspectele simbolice și de ritual sunt mai importante într-o societate puternic formalizată, gesturile deținând puterea de sugestie a unor formule sacre. Astfel, această societate are nevoie de imagini clare, care să reflecte realitatea, pentru a-și putea vizualiza conceptele. Practica vieții sociale a creat norme, raporturile din viața socială fiind cele care le instituționalizează⁵.

Căderea Constantinopolului și regruparea lumii creștine răsăritene sub umbrela Bisericii Ortodoxe a determinat și o acuratețe în păstrarea formelor instituționale bizantine, moștenirea acestora intrând în datoria statelor care, din punct de vedere politic, fie au fost cucerite de turci, fie s-au aflat sub directa lor suzeranitate. Cu toate acestea, nu se poate afirma faptul că această Biserică tradițională nu a suferit unele inovații, dar ele au privit mai mult forma decât conținutul dogmatic. Astfel, secolul al XVI-lea, activ la nivelul mentalului ca și la nivel social, economic și politic a pus Biserica Ortodoxă în fața a cel puțin două provocări majore din punct de vedere religios și anume Reforma lutherană și Calendarul gregorian.

După anul 1453, când patriarhul ecumenic devenise conducătorul religios și politic al supușilor creștini din Imperiul Otoman⁶, Biserica de Constantinopol nu a mai avut susținerea financiară oferită de către împărații bizantini, creștini, prin definiție. Totuși, pentru a răspunde necesităților spirituale ale enoriașilor săi, are nevoie de sprijin material necesar, spre exemplu, ridicarea edificiilor religioase, miluirea săracilor, dotarea edificiilor cu obiecte de cult, care trebuiau să fie deosebite, pentru că serveau pe Dumnezeu și credința revelată de și prin Iisus Hristos.

La începutul secolului al XVI-lea, au fost reluate legăturile dintre Biserica de la Constantinopol și Țările Române, deteriorate în urma conciliului florentin, prin aducerea fostului patriarh Nifon în Țara Românească de către domnitorul Radu cel Mare, ce dorea o reorganizare pe baze doctrinare solide specifice lumii ortodoxe a întregului sistem religios muntean. Existența unei ierarhii eclesiastice proprii, dependente din punct de vedere canonic de Bizanț, se conforma tradiției prin care era cerută binecuvântarea Patriarhiei ecumenice, cu care se păstra astfel, omogenitatea dogmatică, cu puține excepții⁷. În Moldova consolidarea instituțiilor eclesiastice s-a efectuat treptat prin preluarea modelului munteanesc. Practic,

⁵ Violeta Barbu, *Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și funcțiunea basmului*, în AG, V (X), 1998, 1-2, p. 66.

⁶ Nestor Vornicescu, *Legăturile Patriarhiei din Constantinopol cu Biserica românească în veacul al XVI-lea*, în *Biruit-au gândul. Studii de teologie istorică românească*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1990, p. 146.

⁷ Vasile V. Muntean, *Statul și biserica la români*, în RI, 7, 1996, nr. 5-6, p. 440.

apropierea instituțională dintre cele două țări românești extra-carpătice este evidentă la mai multe niveluri. Astfel, vom trece în revistă principalele instituții și mai ales existența unei unități la acest nivel, în special a acelor domenii care relevă o coordonată spirituală.

Fiecare politică domnească de ctitorire, implicațiile spirituale și etice pe care acestea le-au presupus, prin invocarea grației divine, care au devenit rațiunea actului de construire, act pios în esența lui. Printre motivațiile care au stat la baza actului ctitoricesc la nivelul instituției centrale a statului medieval enumerăm: comemorarea unor acte de vitejie victorioase prin voința Divinității, dar și a strămoșilor, mântuirea sufletului celui care era autorul, dar și a familiei și neamului său care a fost și care va să vie, în condițiile în care unele dintre ctitorii devin-necropole domnești. Astfel, era legitimată și moștenirea pe care o deținea și asigurarea tronului în cadrul familiei sale prin faptul că fiii erau făcuți părtași ai actului ctitoricesc.

De asemenea, dreptul de ctitorie, deținut în perioadele înfloritoare ale istoriei Bizanțului de către patriarh și împărat sunt translatate acum acestor principii creștini, continuatori ai basileilor, în obligația și dreptul de a proteja Biserica⁸. Domnul este principalul donator al marilor lăcașe de cult, dar nu singurul, este un model imitat, ceea ce denotă o putere economică deosebită, necesară susținerii materiale⁹. Evident, cele mai multe biserici sunt cele mănăstirești, dar acestea se ocupau și de nevoile spirituale ale comunității care locuia pe domeniile ei de danie, explicabil prin numărul mic de biserici parohiale. Aceste biserici au avut și rolul de necropole domnești și aici se afla clerul înalt, implicat direct în chestiunile de stat sau de natură religioasă, creându-se coeziunea între domnie și elita clericală.

Inscripțiile oferă informații despre motivația actului ctitoricesc: mântuirea, responsabilitatea pentru strămoși și familie. Deși nu s-au păstrat actele de fundație, în spațiul românesc, există alte documente istorice care pot aduce lămuriri cu privire la ctitor și biserica sa, cum sunt actele de înzestrare, pisaniile, imaginile votive¹⁰. Analiza fenomenului de ctitorire trebuie să aibă în vedere atât studiul inscripțiilor, cât și al pisaniilor și imaginilor votive. Unele dintre inscripții au fost așezate la refacerea edificiului sau în situația unor completări arhitecturale (pridvor, turnuri, pictura interioară sau exterioară), dar ele menționează și ctitorul inițial sau anul în care a fost ridicat primul lăcaș. Din analiza inscripțiilor, specialiștii au constatat că bisericile în care nu este afirmat explicit hramul, au fost închinare Sfintei Treimi, ceea ce marchează o creștere a importanței intercesorilor

⁸ Radu G. Păun, *Încoronarea în Țara Românească și Moldova, în secolul al XVIII-lea. Principii, atitudini, simboluri*, în RI, t. V, nr. 7-8, p. 758.

⁹ Iolanda Țighiliiu, *Aspecte ale economiei domaniale. Privilegiile asupra apelor interne în Țara Românească XIV-XVI*, în RI, t. 42, 1989, nr. 12, p. 1258.

¹⁰ Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei, în Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, autori: Paul Cernovodeanu, Andrei Pippidi, Violeta Barbu [et.al.], București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 143.

între laici și Divinitate¹¹. Se remarcă o importanță deosebită acordată elementelor specifice Ortodoxiei, prin exprimarea credinței în Hristos, ca principal intercesor, și în Treime, elemente care trebuiau evidențiate mai ales în fața Reformaților și a armenilor.

Ctitorii sunt domni, boieri și clerici, dar și laici, orășeni sau boieri mici, chiar și simpli călugări. La nivelul elitelor a funcționat principiul *imitatio princeps*¹², ceea ce a făcut ca, în comparație cu secolul anterior, unde predominau ctitoriile domnești, în secolul al XVI-lea numărul lăcașelor de cult boierești să depășească cu mult pe cel al autorității centrale, remarcându-se o concurență în actul pios al ctitoririi. Acestea din urmă marcau creșterea autorității domniei în secolul al XV-lea, iar scăderea numărului lor în secolul următor semnifică o dezvoltare a puterii boierilor care vor avea un rol proeminent în acest domeniu ca și în cel al daniilor. În Moldova ctitoriile boierești au avut același regim ca oricare altă proprietate, fiind ridicate pe domeniul personal al ctitorului și au beneficiat de înzestrări din averile acestuia. Din acest motiv ele au putut fi vândute și cumpărate ca oricare alt bun¹³. Este evident că și la alte paliere boierii din secolul al XVI-lea au devenit parteneri și chiar opozanți ai domniei, ceea ce înseamnă pe de o parte o maturizare a clasei politice, dar și o descentralizare indirectă. Nu trebuie să oțitem rolul acestei elite în alegerea domnitorului, putere care îi este dată în principal din situația financiară, răsplătită la rândul ei din domeniul domnesc.

De asemenea, secolul al XVI-lea marchează începutul solidarității dintre elementele alogene, în special grecești, cu păstrarea identității lor specifice. Gestul donației funcționa ca un instrument de asimilare și ca o cale de comunicare între două aspecte culturale diferite. „Domnul bun”, mai ales în viziunea cronicarilor, clerici la rândul lor, nu poate avea decât o conotație religioasă, atitudinile individuale față de Biserică determinând acest apelativ.

Calitatea de ctitor însemna și o imagine publică deosebită după criteriile și percepțiile societății medievale. Fenomenul celui de-al doilea sau al treilea ctitor, care nu sunt contemporani, pentru un edificiu este determinat de intervenții ulterioare considerabile asupra lăcașului, pictarea sau re-pictarea lui. Reconstruirea din temelii a unui locaș pe aproximativ același loc, căzut în paragină, marca păstrarea memoriei strămoșilor, dar și legitimarea apartenenței la aceeași familie cu drepturi la tronul domnesc¹⁴.

Pictura le permite să afirme continuitatea și dreptul la moștenirea patrimonială, fie ea domnească sau boierească. În cazurile претенțiilor la tron

¹¹ *Ibidem*, 158.

¹² Radu G. Păun, *Dévotion et solidarités communautaires dans le principauté de Moldavie au XVII-e siècle*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*, editori Maria Crăciun și Ovidiu Ghitta, Cluj Napoca, European Foundation Publishing House, 1998, p. 270.

¹³ Maria Crăciun, *op.cit.*, p. 163.

¹⁴ *Ibidem*, p. 166.

din rândul boierilor, pictura se dovedește a fi cea mai clară genealogie. În plus, accesarea unor boieri în rândul familiei domnitoare prin înrudiri matrimoniale explică prezența în tablourile votive din ctitoriile domnești a unor boieri, dar și în cele boierești a unor domni, care sunt prezenți nu numai în calitatea lor voievodală, ci și în cea familială.

Programul iconografic urmărește pe de o parte respectarea viziunii oficiale a Bisericii, prin intermediul clerului înalt, dar permite în același timp intervenții personale ale ctitorului sau chiar ale zugravului, fără a intra în contradicție cu dogmele¹⁵. Așadar, este vorba de un model de pietate și de religiozitate promovat de Biserică, prin reprezentanții acesteia, și de elitele politice, iar pe de alta se poate remarca și gustul popular, edificiile religioase și obiectele de danie constituindu-se în adevărate opere de artă¹⁶.

Dacă tabloul votiv semnifică indirect autorul și scopul ridicării lăcașului, ideea Mântuirii reprezentată de ctitor care închină ruga sa lui Iisus Mântuitorul, tabloul funerar, prezent în gropniță, marchează unul dintre drepturile ctitorului, acela de a fi îngropat în ctitoria sa¹⁷. Considerăm cele două tipuri de pictură ca fiind complementare unul celuilalt, în tabloul votiv fiind reprezentat ctitorul, care a îndeplinit obligația sa creștinească și punctează un prestigiu social, iar cel de-al doilea marchează obligația Bisericii de a recompensa actul său: înmormântarea în cadrul lăcașului de cult.

Portretele votive marcau astfel descendența și ascendența, practic reafirmarea genealogiei, adevărate istorii religioase și laice ale epocii. Pictura exterioară moldovenească, precum și cea interioară specifică Ortodoxiei, apropie pe laici de Dumnezeu și de realitate, puțin cunoscători ai învățaturii creștine și ai evenimentelor politice. Este vorba de cunoașterea prin imagini, specifică poveștilor ilustrate pentru „cei mici”, necunoscători ai scrisului, așa cum era marea masă a populației, chiar și clericii de la sate. Totuși nu trebuie să exagerăm comparația, întrucât, deși programul de ctitorire, de sprijinire a Bisericii, nu este unul coerent, acesta se bazează pe tradiție și este determinat de frica de Dumnezeu, urmând Sfintele Canoane. Despre moldoveni, Cantemir spune că nu sunt eretici, deși învățătura religioasă au preluat-o din „orbele simple ale Evangheliei și învățătura sfinților părinți și nu din teologia scolastică”¹⁸.

¹⁵ *Ibidem*, p. 144-148.

¹⁶ Violeta Barbu, *Systèmes de représentations populaires du culte marial dans le pays roumains (les XVII-e- XVIII-e siècles)*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*, editori Maria Crăciun și Ovidiu Ghitta, Cluj Napoca, 1998, p. 390.

¹⁷ Maria Crăciun, *op.cit.*, p. 149.

¹⁸ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, Editura Academiei Române, București, 1973, p. 339.

La baza operelor de binefacere au stat motive politice și spirituale, între acestea din urmă numărându-se: iertarea păcatelor, mântuirea sufletului său și al membrilor familiei sale, donații pentru sănătatea donatorilor și apropiaților, danii în semn de recunoștință. În schimbul acestor acte primeau înscrierea numelui în pomelnic sau pe o placă comemorativă, zugrăvirea chipului în biserică, menționarea numelui în timpul slujbelor și chiar înmormântarea în lăcaș¹⁹. Astfel, noile ctitorii s-au înconjurat de case, prăvălii, hanuri, ateliere, mori, băi publice, care erau în esență surse de venituri²⁰. Începând din secolul al XIV-lea și mai ales în secolul al XVI-lea domnii români au acordat cel mai larg sprijin ortodoxismului de la Athos²¹.

Femeile s-au remarcat în calitate de ctitor, în special, soții de domni, fiice, dar și jupanițe înstărite, o parte intrând în monahism, după ce au rămas văduve: Elena, Ruxandra, Maria, căsătorită cu Zotu Tzigara, Ana lui Ion Golai și altele. Prezența lor în tablourile votive în calitate de soție sau fiică a ctitorului este frecventă, dar rolul lor este unul minor. Există și situațiile în care domnul și doamna împreună sunt ctitori, uneori cu patroni diferiți, marcându-se astfel distanța dintre masculin și feminin.

În ceea ce privește elitele ecleziastice, este evident rolul acestora de intercesori în relația cu Divinitatea. Dacă rugăciunea poate fi o opțiune individuală, liturghia reprezintă momentul în care se realizează comuniunea cu Dumnezeu a întregii comunități. „Domn bun”, elite pioase, cler responsabil de misiunea sa sunt elementele principale care vor fi supuse unei analize punctuale. Subliniem evlavia femeilor, care par a fi mai apropiate de domeniul religios, mai ales practica ritualurilor bisericești, dar și în acțiunile de ctitorie și de danie²².

Sentimentul religios cuprinde manifestări precum serviciul divin cu Tainele (botezul, cununia, împărtășania), ceremoniile și sărbătorile cu caracter religios și laic (numirile în funcții, monahismul, ctitorirea, gesturile caritabile, miluirea) devoțiunea individuală (rugăciunea) și, nu în ultimul rând, devoțiunea colectivă (participarea la slujbe, cultul sfinților și icoanelor, procesiunile religioase). Sensibilitățile religioase ale oamenilor de rând au rămas necunoscute până spre secolul al XVII-lea, când au început să aibă o mai largă circulație cărțile religioase tipărite, pe marginea cărora oamenii acelor vremuri au notat trăirile lor

¹⁹ Lydia Cotovanu, *Țara Românească, Moldova și Locurile Sfinte (a doua jumătate a sec. XIV-începutul sec. XIX)*, în *România și Sfântul Munte Athos*, Atena, Ambelos Cultural Center (2008), p. 225.

²⁰ *Ibidem*, p. 227.

²¹ Marcu Berza, *Despre daniile românești la Athos* în AR, t. VI, 1941, p. 263; Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă din Mănăstirile Muntelui Athos 1372-1658*, București, 1937, p. 38-74.

²² Maria Crăciun, *Piety and individual options in Moldavian donation deeds 14-th to 16-th centuries*, în *Church and society in central and Eastern Europe*, editori Maria Crăciun și Ovidiu Ghitta, Cluj Napoca, 1998, p. 320-324.

spirituale²³. Pentru secolul al XVI-lea acestea pot fi desprinse din alte surse, cum sunt inscripțiile din cadrul lăcașelor de cult, pictura și întreaga iconografie religioasă, pomelnicele și chiar însemnările din secolele următoare, care ne permit conturarea imaginii a ceea ce credeau oamenii medievali despre propria credință.

Rugăciunea reprezintă principala formă de manifestare a sentimentului religios, individual sau colectiv, a identității creștine, ca o stare de pietate, o religie trăită. Sensibilitatea religioasă a rugăciunii, începând din secolul al XVI-lea, este întărită de pictura murală exterioară a bisericilor mănăstirești, prin teme pictate: *Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Arborele lui Ieseu*²⁴.

Sentimentul religios evidențiat prin Taine, desfășurate între naștere și moarte, respectiv botez și ultima împărtășanie, individul intrând în relații cu Divinitatea, în cadrul unor ceremonii, practicile religioase fiind manifestările exterioare ale trăirilor religioase interne. Serviciul divin e public și particular și cuprinde taine, rugăciuni, ceremonii și învățături²⁵. Sunt recunoscute șapte Taine, așa cum Casa Înțelepciunii divine are șapte stâlpi, conform Sfintei Scripturi și Sfintei Tradiții. Botezul este principala Taină a Bisericii, prin care este înlăturat păcatul strămoșesc prin harul ungerii cu Sfântul Mir, sigiliu ce întărește viața spiritului celor aleși. Împărtășania este Taina prin care este reînnoit periodic acest legământ cu Dumnezeu.

Primul cadru de manifestare a pietății colective îl reprezintă biserica, locul în care se întâlnesc cele două lumi, divină și terestră, oferindu-i acestuia un atribut de sfințenie absolută. Interpretarea bisericii ca spațiu liturgic, fiind promotoarea mesajului biblic către comunitate presupune participarea comunității la ritualizarea Sfintei Scripturi²⁶.

Sărbătorile și posturile compun viața religioasă și devoțiunea colectivă, ca succesiune de momente în cadrul vieții cotidiene. Respectarea cu sfințenie a posturilor a fost menționată și de Dimitrie Cantemir, care povestește că la masa domnească nu sunt servite alimente de dulce mitropolitului și ierarhilor, restul mesenilor putând beneficia de orice fel de mâncare²⁷. Zilele de lucru, de sărbătoare și de post au fost strict reglementate de către Biserică. În ceea ce privește zilele de sărbătoare și de lucru, acestea aveau rolul de a consolida controlul autorității ecleziastice asupra unor posibile manifestări populare, eretice, și pentru o raționalizare a timpului de lucru și de odihnă. Posturile sunt momente de intensitate a pietății colective, constituindu-se într-un reper important în calificarea drept viață exemplară a unui creștin, fapt remarcat în special de către călătorii străini.

²³ Doru Radosav, *op.cit.*, p. 8-9.

²⁴ *Ibidem*, p. 98-99.

²⁵ G. Ionescu, *Serviciul divin*, în BOR, II, 1875-1876, nr. 1, p. 32.

²⁶ Doru Radosav, *op.cit.*, p. 196-197.

²⁷ Dimitrie Cantemir, *op.cit.*, p. 231, 341.

Viziunea specifică a lumii europene este una puternic religioasă, ca o trăsătură dominantă a sensibilității acesteia ritmurile vieții cotidiene fiind marcate de calendarul religios, sărbătorile marcând momentele vieții. Cele mai mari petreceri aveau loc de Crăciun, Bobotează și de Paște când, după serviciul religios și procesiuni, se întindeau mari ospete la curte, la care participa, pe lângă domn și boieri, în afara spațiului lor direct, și mulțimea care era astfel miluită²⁸. Procesiunile sunt forme clasice ale devoțiunii colective datorită sentimentelor care le generează și prin gradul de participare a comunității. În general, procesiunile sunt asociate alaiului domnesc și au loc cu ocazia unor evenimente sau serbarea hramului unui lăcaș de cult²⁹. De asemenea, o atenție deosebită era acordată momentului morții, în strânsă legătură cu Judecata divină, la care toți devin egali, contrar principiului ierarhic pe care era organizată societatea terestră³⁰.

Cultul moaștelor este legat de cultul sfinților, oamenii medievali arătând o venerație deosebită față de acestea, fiind totodată puternic impregnat de emoție și superstiție³¹. Prezența moaștelor în lăcașe de cult, al căror patron erau, a determinat o serie de practici religioase. Venerarea lor presupunea mutarea acestora în lăcașul de cult (*translatio*), procesiunea cu scop taumaturgic, împodobirea moaștelor (cu puteri miraculoase) și a sicriului. Crucea reprezintă în viața creștinilor un simbol în jurul căruia se desfășoară un fenomen religios cu trei funcțiuni: de sfințire, de binecuvântare și de închinare.

Domeniul sacralului poate fi dedus din realitatea cotidiană prin manifestările sociale care definesc legătura omului cu Divinitatea prin rugăciuni, spovedanie, post. Acestea din urmă parcurg o traiectorie de la planul public spre cel personal, ceea ce denotă o individualizare a practicilor religioase. Ideologia bizantină nu a cuprins ideea de profan, ceea ce înseamnă că în afara sferei religioase nu se întâmpla nimic. Ideea existenței spațiului laic a luat naștere în epoca Renașterii, astfel intimitatea omului și sentimentele personale conturând lumea interioară a individului, cea exterioară suprapunându-se naturii și societății. În Europa de sud-est experiența religioasă continuă în linii generale să se desfășoare în coordonate colective datorită predominării oralității și participării la slujbe în raport cu lectura, nu cu studiul individual³².

Mobilitatea culturii bizantine și acceptarea unor influențe sunt vizibile în artă și ceremonial, existând o întrepătrundere a realului cu imaginarul. În ceea ce privește ceremoniile, în special cele cu conotații sacrale, acestea rămân

²⁸ Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1996, p. 74; Iolanda Țighiliu, *Viața românilor între Eros și Thanatos (secolele XV-XVII)*, în RI, VII, 1996, nr. 11-12, p. 848-850.

²⁹ Doru Radosav, *op.cit.*, p. 225-226.

³⁰ Iolanda Țighiliu, *Viața românilor...*, p. 862.

³¹ Doru Radosav, *op.cit.*, p. 258.

³² Alexandru Duțu, *Sacru și profan în sud-estul european în secolele XVII-XIX*, în AIIAC, XXXI, 1993, p. 39-42.

conservatoare, mai ales că pretențiile de conducere a orientului ortodox trec de la Statul Bizantin la Biserica Ortodoxă³³. Puterea temporală este lipsită de puterea unei autorități laice și depindea de bunăvoința unui stăpân străin și păgân. Soluția în această situație a fost acordarea încrederii principilor creștini din sfera vechei lumi bizantine, care s-au considerat moștenitorii împăraților bizantini. Acest lucru este reflectat în pictura religioasă care denotă o serie de elemente de mentalitate politică. Preluarea virtuților imperiale este vizibilă în funcția charismatică, dubla funcțiune militară și autocratică, suveranitatea și caracterul sacru al puterii³⁴, la care se adaugă funcția sacerdotală, misionarismul, dreptul de citorire și filantropia (milostenia)³⁵. Valența sacră a puterii domnești o reprezintă crucea cu semnificațiile sale profunde³⁶.

La nivelul propagandei domnești planul sacru și cel profan s-au întrepătruns³⁷. Hirotonirea reprezintă ungerea unui arhiepiscop, dar termenul este utilizat în textele mai târzii de secolul al XVI-lea și la încoronarea domnilor, împletindu-se practic funcția sacerdotală și cea misionară. Domnul era uns cu Sfântul Mir de două ori, la Patriarhia din Constantinopol și la Mitropolie. Acesta avea obligația să numească la rândul său pe mitropolit, fiind astfel, după patriarhul ecumenic, al doilea arhiepiscop al Bisericii Ortodoxe. Tot un simbol al funcțiunii sacerdotale și misionare a domnului este crucea, care îi oferă dreptul de a împlini și funcțiunii de arhiepiscop în spiritul tradiției bizantine de care se îngrijea să fie respectat chiar de Poartă. În același timp, Domnul a reprezentat sursa legii și dreptății, ca instanță supremă în plan laic, celelalte simboluri (coroana, spada, sceptrul) dispărând în planul real în timpul dominației otomane, dar ele continuând să fie prezente în spațiul imaginar, aici reprezentările picturale fiind elocvente³⁸. În secolul al XVI-lea, un moment marchează stăruința păstrării simbolului coroanei în plan real, ceea ce nu corespundea realității propriu-zise a unui stat vasal Imperiului Otoman, cum a fost purtarea coroanei de către Despot³⁹.

Blândețea domnului era importantă pentru obținerea devotamentului și supunerii din partea elitei politice, care era rezultatul iertării și milei autorității laice. Acordarea dreptății de către domn era un procedeu de stingere a conflictelor într-o manieră individualizată, în condițiile în care legea, cutuma prevedeau în mod obligatoriu și pedepse. Iertarea domnească are acum un caracter de *dar* oferit în

³³ Radu G. Păun, *Încoronarea...*, p. 743.

³⁴ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ed. revăzută și adăugită, București, Editura Corint, 2001, p. 20, 35, 38.

³⁵ Radu G. Păun, *Încoronarea...*, p. 744.

³⁶ Andrei Pippidi, *op.cit.*, p. 42.

³⁷ Radu G. Păun, *Încoronarea...*, p. 748.

³⁸ *Ibidem*, p. 754-757.

³⁹ P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, în „Studii”, XIV, 1961, nr. 1, p. 64.

larga bunătațe domnească, caracteristică, dar și principală sursă a legii, *lex animata*⁴⁰.

În secolul al XVI-lea se constată o atitudine individualizată asupra religiei și prin faptul că tema *Judecata de Apoi* este mult mai prezentă în reprezentările artistice, mântuirea fiind o opțiune personală, iar viața pe pământ văzută ca fiind mai puțin importantă decât salvarea sufletului⁴¹. Noua mentalitate face ca distincția dintre sacru și profan să nu mai fie foarte clară, religia apropiindu-se mai mult de om, conform principiului *mântuirii prin credință*, nu prin norme. În schimb, se face clar diferența între lumea materială și cea spirituală: „Banii rămân pe pământ dar cinstea faptelor tale merge cu sine” (Luca XII, 19-20, Matei, VI, 20)⁴².

Prezența sacralului în cadrul religiei creștine a fost susținută de către Biserică prin existența miracolelor și puterea exemplului lor. Miracolele nu erau întâmplătoare și erau în strânsă legătură cu sfinții, care prin viața lor exemplară dobândeau privilegiul acestora, prin grația divină, singura care deținea puterea absolută⁴³. În aceeași coordonată a supranaturalului intrau și visele premonitorii, așa cum a fost cel care l-a îndemnat pe Neagoe Basarab să aducă în țară moaștele lui Nifon, fostul patriarh de Constantinopol⁴⁴.

Spiritul religios medieval era perceput în strânsă legătură cu sacralul și compunea o viață cotidiană în care educația era supusă acestor percepțe, constituindu-se și prin intermediul lui o societate puternic ierarhizată, deși, la prima vedere, credința în supranatural ar determina mai degrabă o lume unitară și supusă unei singure forțe. Totuși, prin religie s-a găsit o formă de definire a ordinii terestre după un model arhetipal, acela al ordinii celeste.

Adevărul religios era perceput ca unul absolut și, alături de sentimente personale și colective puternice generate de acesta, contura o credință specifică⁴⁵. Aceasta se manifesta ca o cultură, ca o identitate colectivă, nu neapărat ca un principiu de viață⁴⁶. Privilegiul, ierarhia și sentimentul religios au format un ansamblu de reguli sub care a evoluat întreaga viață socială în evul mediu⁴⁷.

Ridicarea unor noi familii boierești al căror rol crește în viața economică și politică necesită și o afirmare în plan socio-religios, ceea ce constituie una din

⁴⁰ Daniel Barbu, *Iertarea și dreptatea sau despre economia socială a darului*, în *O arheologie constituțională românească. Studii și documente*, București, Editura Universității din București, 2000, p. 53-57.

⁴¹ Maria Crăciun, *Piety and...*, p. 331.

⁴² Florentina Căzan, *Aspecte ideologice, realități materiale în secolul al XVI-lea european*, în RDI, t. 38, 1985, nr. 1, p. 60-66.

⁴³ Alexandru-Florin Platon, *op.cit.*, p. 201-203.

⁴⁴ Iolanda Țighiliu, *Viața românilor...*, p. 860.

⁴⁵ Teodor M. P., *Confesionalism și obiectivitate în istoria bisericească*, în RIB, I, 1943, nr. 1, p. 21.

⁴⁶ Daniel Barbu, *Monde byzantin ou monde orthodoxe*, în *Byzance, Rome et les Roumains. Essai sur la production politique de la foi au Moyen Age*, București, Editions Babel, 1998, p. 88-89.

⁴⁷ Iolanda Țighiliu, *Aspecte ale economiei...*, p. 1256.

motivațiile gestului ctitoricesc la nivelul elitei. Totuși, coordonata esențială a evului mediu este cea religioasă, iar în acest context iertarea păcatelor și obținerea mântuirii devin obiective urmărite de către laici, ceea ce se poate atinge prin fapte bune, destinate în special Bisericii, respectiv ridicarea și înzestrarea lăcașelor de cult⁴⁸.

Practic, a fi un bun creștin, dar mai ales un „domn bun creștin”, însemna să participi în mod activ la viața religioasă și să te îngrijești de Biserică, prin aceasta îngrijindu-te de propria mântuire. Inițiativele culturale ale domniei și ale elitei politice și ecleziastice aveau astfel o finalitate spirituală, ilustrând faptul că, în Evul Mediu, orice tip de cunoaștere, de cultură urmărea realizarea unui scop pios.

Secolul al XVI-lea se caracterizează prin *oameni noi*⁴⁹, o schimbare a tradiției prin tradiție, boieri care devin domni, boieri care se implică în politica ctitoricească devenind ei înșiși ctitori. Programul iconografic a cunoscut elemente noi, menite să răspundă năzuințelor acestor oameni. Pictura post-bizantină îi reprezintă pe ctitori după modelul aulic bizantin. În aceste condiții suntem de acord că „Biserica bizantină nu a creat o artă, ci a pictat sfinți și icoane; nu a scris poezie, ci imnuri religioase; nu a citit romane, ci vieți de sfinți”⁵⁰. Astfel, Bizanțul și Ortodoxia s-au suprapus ca înțelesuri și s-au completat în evoluția istorică de la credința împăratului la profesiunea de credință a Bisericii⁵¹.

⁴⁸ Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi...*, p. 141-142.

⁴⁹ Răzvan Theodorescu, *Despre cățiva „oameni noi” ctitori medievali*, în SCIA, 1977, p. 82.

⁵⁰ Dan Zamfirescu, *Ortodoxie și romano-catolicism în specificul existenței lor istorice*, București, Editura Roza vânturilor, 1992, p. 258.

⁵¹ Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains...*, p. 75, 84.

Abrevieri

- AG „Arhiva Genealogică”, București
- AIAC „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. Cluj”, revista Institutului de Istorie și arheologie din Cluj
- AR „Arhiva românească” editată de Fundația culturală Mihail Kogălniceanu, București, Cartea Românească SA
- BOR „Biserica Ortodoxă Română”, Buletinul Oficial al Patriarhiei Române, București, 1874-2010
- CI „Cercetări istorice”, revista Institutului de istorie din Iași
- RA „Revista Arhivelor”, București
- RdI „Revista de istorie”. Revista de Istorie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (1974–1990), București
- RdI Revista de Istorie, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (1974–1990), București
- RI „Revista Istorică”, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (1915-1947 1990/2011)
- RIB Revista de istorie bisericească, Craiova
- SCIA „Studii și Cercetări de Istoria Artei”. Seria Artă Plastică, București
- Studii „Studii. Revista de Istorie”, revista Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” în perioada 1948-1955, București